

RISK KOMPONENTLARI: UMUMIYLIK VA O'ZIGA XOSLIK

RISK COMPONENTS: GENERAL AND SPECIAL

¹*Baymurodova Tursunbay
Maxkambayevich,
²Boymurodova Lobar
Tursunbay qizi*

¹Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, i.f.n.
ORCID: 0000-0002-1386-4364, **E-mail:** bay_tur58@mail.ru,
²Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti "Moliya va moliyaviy
texnologiyalar" kafedrasida assistenti. **ORCID:** 0009-0052-5997-5906,
G-mail: lobar_2000@gmail.com

Annotatsiya Annotation

Uzb. - Iqtisodiy globallashtirish jarayoni dunyoning uzluksiz rivojlanish qonuniyatiga mos tarzda va tabiiy ravishda, shu jumladan, xalqaro sug'urta bozori, xususan, milliy sug'urta bozorlarining son va sifat xususiyatlariga bevosita bosimli ta'sir o'tkazmoqda. Shu nuqtai nazardan, muallif tomonidan qator iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida ilgari surilgan risk komponentlarining umumiy va o'ziga xos jihatlari tizimli tarzda umumlashtirilganligi e'tiborga molikdir. Shuningdek, maqolada ta'kidlanishicha, iqtisodiyot subyektlari, xususan sug'urta kompaniyalari risklarining tasnifi, shuningdek, risklarni minimallashtirishning funksional konsepsiyasi doirasida shakllantirilgan qoidalar va universal mezonlarga mos tavsifli yondashuvlarni yaxlit tarzda tizimlashtirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Eng. - The process of economic globalization is inextricably consistent with global development, and naturally affects the qualitative and quantitative characteristics of both the global insurance market in general and national insurance markets in particular. The author analyzed the main components of risks depending on the level of interconnection and summarized, based on the synthesis, the risk typologies proposed in the scientific research of a number of scientists. The article states that due to the lack of an accepted classification of insurance risks of companies at the micro level within the framework of existing regulatory legal acts, as well as regulations of self-regulating organizations, systematization of approaches describing the risks of an insurance company and their components according to universal criteria, research on this topic is relevant.

Kalit so'zlar: Keywords:

❖ sug'urta, sug'urta riski, sug'urta riski oqimi, sug'urta kompaniyasi, sug'urta kompaniyasi risklari, sug'urta kompaniyasi risklari tasnifi, risk komponentlari, umumiy risklar, maxsus risklar, risk konsentratsiyasi, riskni minimallashtirish, risk diversifikatsiyasi, baholash riski, likvidlik riski, prognoz riski, andarrayting riski, tasodifiy xavf riski, risk anitiseleksiyasi.

❖ insurance, insurance company, insurance risk, insurance company risks, classification of insurance company risks, insurance risk movement, risk components, general risks, specific risks, concentration risk, reduction risk, diversification risk, assessment risk, liquidity risk, forecast risk, underwriting risk, the risk accidental danger, risk antiselection.

Kirish.

XXI asrning uchinchi o'n yilliklarida risklarning salmog'i va intensivligi tabora bormoqda. Zamonaviy jamiyat asta-sekin yuqori riskli jamiyatga aylanmoqda. Bugungi kunda tabora jadal kechayotgan globallashuv jarayoni tabiiy ravishda nafaqat xalqaro moliya, balki makro sug'urta bozori, o'z navbatida milliy sug'urta bozorlarining ham sifat va miqdor xususiyatlariga ham bevosita ta'siri kuzatilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, bu jarayonda xalqaro sug'urta bozorining globallashuvi, tizimli tarzda kapital (pul) oqimi yanada erkinlashuvi, iqtisodiyot subyektlari faoliyatida, shu jumladan, jismoniy shaxslar hayotida risk ko'lamini ortib borishiga mos nisbatda, kafolatli sug'urta xizmatlari bilan qamrovni ham oshirish zahirida sug'urta biznesi haqiqiy raqobatbardosh tarmoqqa aylanmoqda.

Shu bois, bu o'rinda iqtisodiy munosabatlar ochiq tizim hisoblanishi nuqtai nazaridan, mazkur munosabatlarning ajralmas jabhasi hisoblanadigan milliy moliya bozorining mohiyatiga to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Ilmiy adabiyotlarda "...moliya bozorining mohiyati quyidagi yondashuvlarga muvofiq:

- moliya bozori kapital bozori sifatida qaralishi nuqtai nazaridan, uning ishlab chiqarish(xizmat ko'rsatish)dagi rolini;
- moliya bozori mohiyatan moliya sohasi bilan bevosita o'zaro bog'liqlikda barcha segmentlarda ko'rsatilayotgan xizmatlarni anglatadi" [1].

"Moliya bozori hajm jihatidan jamlama termin hisoblanadi"[2]. Shuni alohida keltirib o'tish o'rinliki, mazkur bozorda, odatda moliya sohasining barcha segmentlarini tizimli tarzda qamrab olgan xizmatlar jamlamasi tushiniladi.

Ushbu mavzu doirasidagi tadqiqotning tizimli instrumentariysi, xususan, dinamik yondashuvdan foydalanish shuni

ko'rsatmoqdaki, moliya bozorlarida sodir bo'layotgan voqeiyliklar yangicha talqin etilishi, aynan entropiya¹, tasodifiylik va shu kabi jarayonlarning zarurligi hamda qaytarilmasligi kabi kategoriyalarning difinitsiyasi mohiyatan o'zgarishiga omil bo'layotganligi kuzatilmoqda.

Hozirda moliya bozorida kuzatilayotgan vaziyat uning turli segmentlarida tarkibiy nomutanosibliklar mavjudligini ham namoyon etmoqda. Shu nuqtai nazardan, moliya bozorining ajralmas uzviy tarkibiy qismi bo'lgan sug'urta bozorida taklif etilayotgan xizmatlar sifati va qamrovi muayyan subyektlar, ya'ni, sug'urtalanuvchilar (mulk, hayot, sog'liq va boshqa manfaatlarni sug'urtalashdan manfaatdor subyektlar va jismoniy shaxslar) va sug'urtachilar (sug'urta shartnomalarini rasmiylashtirgan sug'urta tashkilotlari) o'rtasidagi munosabatlar bilan belgilanadi. Mazkur bozorning asosiy subyektlaridan biri hisoblanadigan sug'urta kompaniyalari faoliyati samaradorligi risk va uning komponentlarini aniqlash, baholash, sug'urta biznesi tamoyillariga mosligini hisobga olish bilan o'zaro uzviy bog'liqlikda ortadi.

Ushbu tadqiqot doirasida sug'urta kompaniyasining risklari bilan bevosita bog'liqlikda kechadigan jarayonlar aniqlashtiriladi, unga ta'sir etuvchi omillarning tahlili amalga oshirilishi asnosida rivojlantirish istiqbollariiga daxldor takliflar ishlab chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Ilmiy tadqiqot mavzusi doirasida risk va uning komponentlariga daxldor mohiyatan to'liqroq tushunchalarga ega bo'lish, o'z navbatida, risklarni samarali boshqarish imkoniyatini oshiradi. G.P.Fomin, I.V.Bikova, S.V.Vorobyov, S.A.Ivanova va boshqalarning asarlarida "...risklarning mazmun-mohiyati va tasnifi..."[3] ko'rib chiqilgan. V.A.Akimov va

¹Entropiya (yun.- aylanish, o'zgarish-noaniqlik darajasi) – tarjima muallifnigi. Manba: Безупречность хаоса: что такое

энтропия и как жить в полной неопределенности. <https://www.forbes.ru/forbeslife/482498>

Yu.I. Sokolov, D.A.Mixaylovskiy va boshqalarning ilmiy ishlanmalarida "...risklarni baholash usullarining o'ziga xos xususiyatlari..."[4] o'z aksini topgan.

T. Makning ishlanmalarida taklif etilgan risk turlari e'tiborga molikdir. Uning yondashuviga ko'ra, "...quyidagi asosiy risk turlari ko'rsatilgan:

tasodifiy risk (jami yo'qotishlar nodeterministikligi ehtimoli bois, matematik kutilma atrofida umumiy yo'qotish(zarar)ning mutlaq faqlanishi (tarqalishi) portfel hajmi bilan uzviy bog'liqlikda kechadi. Shu bois, portfelning yakuniy hajmini mutlaq aniqlik bilan prognozlash mumkin emas);

baholash riski (matematik kutilmaning og'ishish ehtimoli muayyan bir risk va bir portfel uchun taxmin qilingan jami yo'qotish statistik ma'lumotlar asosida aniqlanadi);

prognoz riski (o'tmishdagi tasodifiylik qonuniyatining, masalan, inflyatsiya tufayli, yaqin kelajakda qisman o'zgarishi ehtimoliga asoslandi);

ahloqiylik riski (zarar ko'rilishi jarayonida sug'urtalangan shaxs zarar ko'lamiga va hajmiga ta'sir ko'rsatishi ehtimoliga asoslanib hisoblanadi)"[5].

Bizning fikrimizcha, T.Makning ilmiy ishlanmalarida "...muayyan sug'urtachining portfeliga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan, odatda texnik deb tavsiflanuvchi risklar..."[6] birmuncha batafsil bayon etilgan. Uning tomonidan nafaqat sifat tavsifi, balki miqdor o'lchovi ham taklif etilgani ushbu tasnifning amaliy ahamiyatini sezilarli darajada oshirgan.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlari M.Mirsodikov, X.Shennayev, T.Baymuratov, I.Abduraxmonov, S.Sherov va boshqalar bugungi kunda "...sug'urta kompaniyasi risklari va ularning komponentlariga daxldor..."[7] tadqiqotlarni olib borishmoqda, shuningdek, "...biznes-jarayonlarning muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi aynan risk omillar tahlili..." [7] bilan shug'ullanishmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola ishidagi muammoni o'rganish uchun tizimli tahlil, ilmiy mushohada, analiz va sintez, induksiya va deduksiya kabi usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Risklarni klassik, neoklassik, gibrid va neyroiqtisodiy risk nazariyalariga asoslangan holda tizimli o'rganish jarayonida umumiy va maxsus risk komponentlarining o'zaro mantiqiy aloqadorligi namoyon bo'ladi (1-rasm).

Shunga asoslanib, maxsus risklarni tavsiflaydigan bo'lsak, ularning quyidagi turlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

Birinchi turi:

- baholash riski, sug'urta portfelini tavsiflovchi asosiy matematik miqdorlarni baholashda xatoga yo'l qo'yish ehtimoli;

- prognozlash riski, prognoz qilingan qiymatlarning o'zgarishi ehtimoli (qabul qilingan xatolikka nisbatan sezilarli yoki ma'lum bir standart) og'ishish;

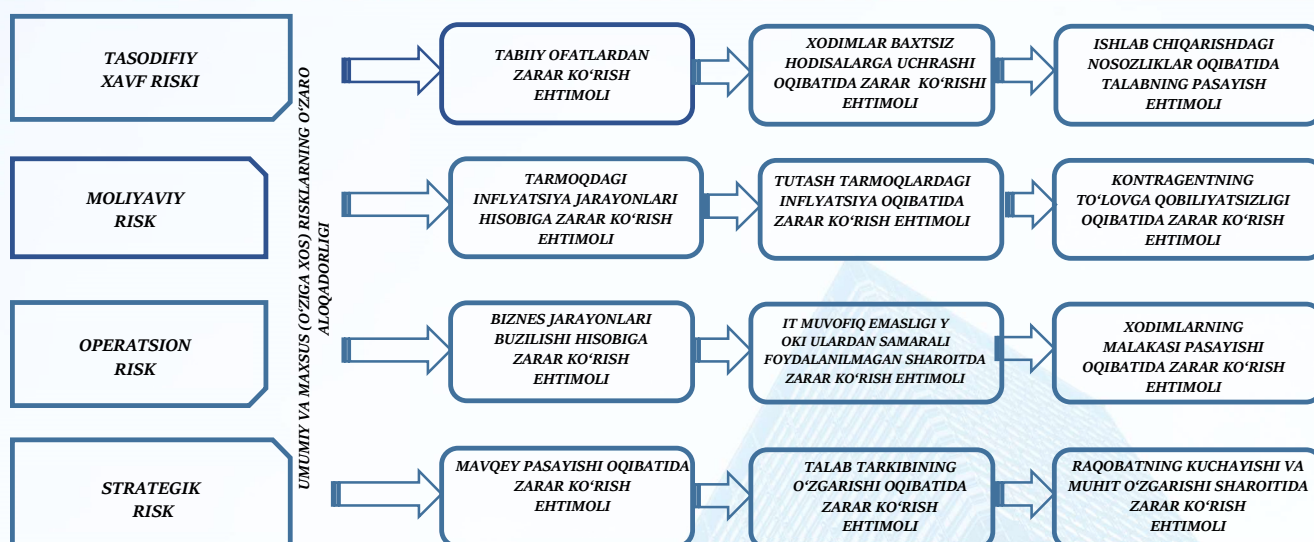
- anderrayter riski, risk antiseleksiyasi jarayonida sug'urtachining javobgarlik hajmi ortishi hisobiga yo'qotish(zarar) ehtimoli tarzida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi turi:

- kredit riski, sug'urtachining qimmatli qog'ozlar bo'yicha foiz stavkasi, kontragentlar va boshqa debitorlarning moliyaviy holati bilan bog'liq vaziyatning salbiy o'zgarishi oqibatida yo'qotish (zarar ko'rish);

- bozor riski, aktivlar, majburiyatlar va moliyaviy instrumentlar qiymatining o'zgarishi va o'zgaruvchanligi bilan uzviy bog'liq bo'lgan vaziyatdagi salbiy o'zgarishlar tufayli yo'qotish(zarar ko'rish);

- likvidlik riski aktivlar qiymatining keskin pasayishi sababli investitsiya aktivlarini obligatsiya aktivlariga konvertatsiyalashga vaqtincha qobiliyatsizlik yuzaga kelishi ehtimoli tarzida namoyon bo'ladi.

1-rasm. Risk komponentlarining o'zaro aloqadorligi²

Uchinchi turi:

-operation risk, xodimlar tanlovi to'g'ri amalga oshirilmaganligi hamda ichki tizim nosozligi yoki tashqi omillar ta'siri ostida yo'qotish(zarar ko'rish) ehtimoli tarzida namoyon bo'ladi.

To'rtinchi turi:

- konsentratsiya risk, tahdidlar soni ortishi yoki sug'urtachi va qayta sug'urtachining risk transformatsiyasi jarayonidagi kombinatsiyasi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotish (zarar ko'rish);

- reduksiya riski, ortiqcha riskni transformatsiyaga yo'naltira olmaslik oqibatida yo'qotish(zarar ko'rish);

- diversifikatsiyalash riski, portfelning inertligi va uni muvozanatlash uchun operation choralar ishlab chiqilmaganligi tufayli yo'qotish(zarar ko'rish) ehtimoli tarzida namoyon bo'ladi.

Biroq, mavjud o'ziga xos biznes modellarining barchasi umumiy tizimli risk, jumladan:

- bozorda yangi o'yinchilarning paydo bo'lishi oqibatida kadrlar raqobati;

- tartibga solish jarayonida yuzaga keladigan risk;

- soliq tartibotining barqaror emasligi riski;

- bozor konyunkturasi noqulayligi riski;

- bozor konsentratsiyasi riski;

- tarmoqlararo hamkorlikning samarasiz rivojlanishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risk;

- boshqa risk omillari ta'siri ostida bo'lishi kuzatiladi.

Bizning fikrimizcha, ushbu muammoni hal qilishning eng ustuvor usuli sug'urta kompaniyasini boshqarish amaliyotida keng qo'llaniladigan va faoliyatning asosiy jihatlarini tavsiflovchi ko'rsatkich asosida risklar tasnifini ishlab chiqish hisoblanadi. Shunday tavsiflovchi ko'rsatkichlardan biri kombinatsiyalashgan koeffitsiyent yoxud kombinatsiyalashtirilgan sug'urtaning natijadorligiga asoslanadi.

Bu ko'rsatkich turli sug'urta kompaniyalari o'rtasida sug'urta bozoridagi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan, shuningdek umumiy sug'urta turlari hamda ularning aktiv va majburiyatlarining o'ziga xos

²Muallif tomonidan bir qator ilmiy ishlanmalarining sintezi sifatida ishlab chiqilgan, xususan, Risk management standard// The institute of risk management: Acrobat Reader. URL: http://www.theirm.org/publications/documents/Risk_Management_Standard_030820.pdf; Вяцкова Н.А. Классификация методов анализа и оценки рисков.// C:/Users/Lenova/Downloads/klassifikatsiya-metodov-analiza-i-otsenki-riskov20(2).pdf; Шапкин А.С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций / А.С. Шапкин, В.А. Шапкин. --М.: Дашков и Ко, 2005.- 880 с. va boshqa.

xususiyatlaridan qat'iy nazar, ularni o'zaro taqqoslash imkonini beradi. Bu o'rinda, muayyan hisoblash metodlaridan biri quyidagi ko'rinishda taqdim etilishi mumkin:

$$COMBR = (LL - QR) + \frac{AE}{CP} + \frac{DC}{EP} \quad (1)$$

Bu o'rinda, $COMBR$ – sug'urta bo'yicha kombinatsiyalashgan natija;

LL – zararlilikni baholash;

QR – qayta sug'urtachining ulushi;

AE – akvizitsion (sotib olish) harajatlar;

CP – hisoblangan mukofot;

DC – bevosita xarajatlar;

EP – ishlab topilgan mukofot.

Shunday qilib, bizning nazarimizga ko'ra, yuqorida keltirilgan formulaning tarkibiy qismlari sifatida kombinatsiyalashgan natijani

sug'urta kompaniyasining asosiy pul oqimlari shaklida quyidagicha talqin etish mumkin (2-rasm):

$$COMBR = (I) + (II) + (III), \quad (2)$$

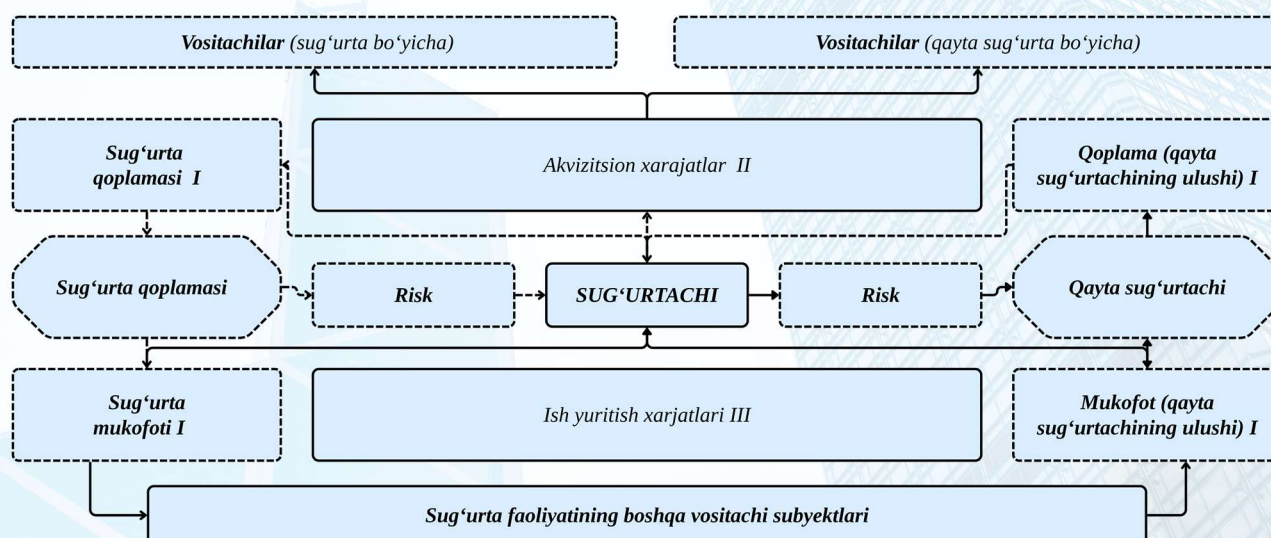
Bu o'rinda I, II, III - birinchi, ikkinchi va uchinchi tartibdagi pul oqimlari (tartib ustuvorligiga) mos ravishda belgilanadi.

Shartli ravishda sug'urtachi - sug'urtalanuvchi, sug'urtachi - qayta sug'urtachi o'rtasida quyidagi:

- ustuvor tartibdagi (sug'urtachi va vositachilar o'rtasidagi);

- ikkinchi tartibdagi (sug'urtachi va sug'urta faoliyatida vositachilik qiluvchi boshqa subyektlar o'rtasidagi);

- boshqa pul oqimlari kuzatilishi mumkin.

2-rasm. Sug'urta riski va pul oqimlari harakati³

Risklarni aniqlash, baholash va muayyan qarorni qabul qilish jarayonida risklarga vositachilik qiluvchi subyektlar o'rtasida yuzaga keladigan pul oqimlariga nisbatan aniq manbalar belgilab qo'yilishi talab etiladi.

Risklarni boshqarish jarayonini iqtisodiy hisoblash usuli sifatida aktualizatsiyalash uchun uning miqdorini aniqlash hamda ushbu risklarga vositachilik qiluvchi subyektlar

o'rtasida yuzaga keladigan pul oqimlariga nisbatan manbalarni aniqlash zarurati yuzaga keladi.

Bizning fikrimizcha, risk hodisasi ehtimoli va uning oqibatlari kombinatsiyasi sifatida turli operatsiyalar jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan natijaga ko'ra, pul oqimlari hajmi va ularning davriyligi o'zaro farqlanishi mumkin. Shu o'rinda muayyan risk

³Muallif tomonidan bir qator ilmiy ishlanmalarning sintezi sifatida ishlab chiqilgan, xususan, Хуторянский А.С. Формирование профессиональных компетенций работников по управлению рисками в страховых компаниях Специальность: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (специализация – Экономика труда) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва 2009. -24 с. va boshqa.

va uning oqibati sug'urta kompaniyasi bilan sug'urta bozorining boshqa subyektlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik darajasi aniqlashtirilishiga ham bog'liqligi kuzatiladi.

Bu o'rinda tizimli tarzda kechayotgan o'zaro bog'liqlikning quyidagi 3(uch)ta asosiy darajasini ajratib ko'rsatish mumkin:

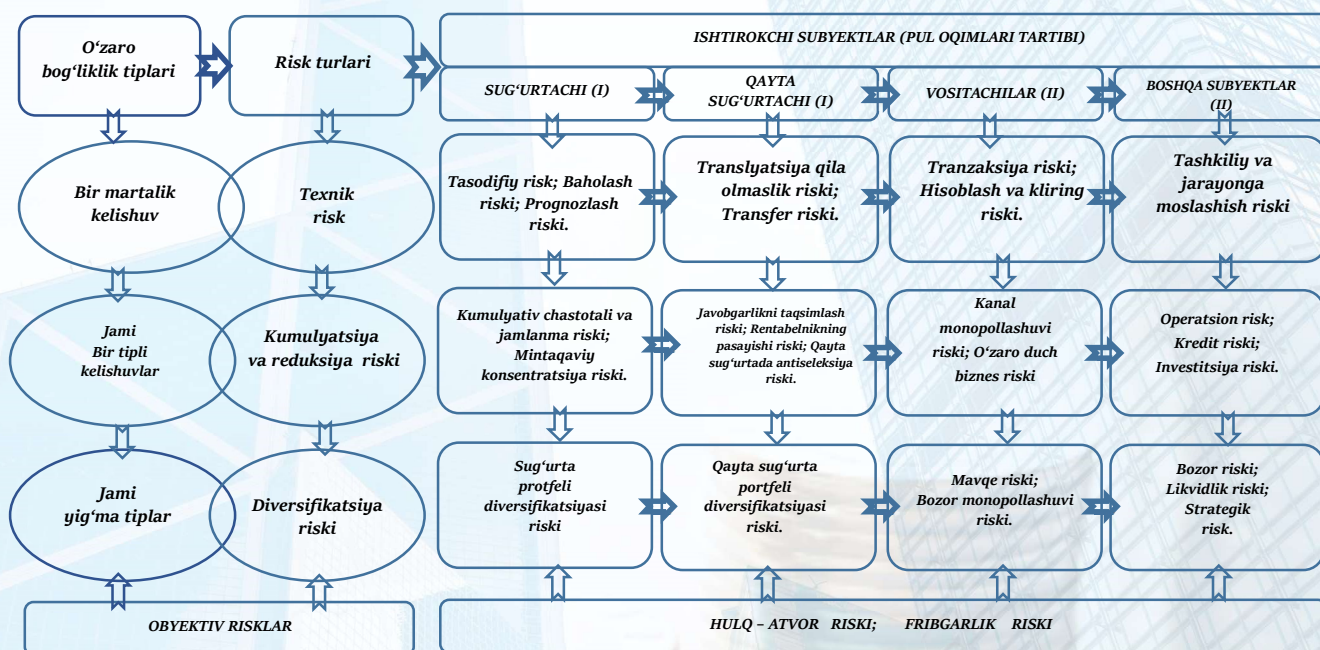
birinchi daraja - bu bir martalik bitim: risk sug'urtachi va uning transferi(transformatsiyasi)ga vositachilik qiluvchi boshqa subyekt o'rtasidagi bir martalik o'zaro kelishuv zahirida yuzaga keladi (bu jarayon umumiy shartlarni nazarda tutuvchi standart shartnoma rasmiylashtirilishi bilan tavsiflanadi).

ikkinchi daraja - shunga o'xshash bitimlar to'plami: risk tomonlar o'rtasida doimiy ravishda bir nechta bir xil yoki o'xshash munosabatlar zahirida yuzaga keladi (bu o'rinda, yana-da samarali boshqarish va boshqa biznes jarayonlariga nisbatan aynanlik

ta'minlanishi uchun umumiy shart-sharoitlarni nazarda tutgan standart shartnomalar oqimi mavjudligi bilan tavsiflanadi);

uchinchi daraja - bu bir necha bitimlar to'plami: risk sug'urtachi va boshqa subyektlar o'rtasidagi o'zaro tizimli munosabatlar zahirida yuzaga keladi (bu jarayonda standart shartnomalar rasmiylashtirilishi bilan birga, ularning funktsionalligini ta'minlashning o'ziga xos tarzda farqlanuvchi boshqa bitimlar mavjudligi bilan ham tavsiflanadi). Pirovardida, aynan qoplama to'lovlari va pul oqimlari nazorati talab etiladigan, boshqa shunga o'xshash operatsiyalar to'plamlaridagi pud oqimlari hisobidan ta'minlanishi nazarda tutiladi).

Bu jarayonda risklarning o'zaro bog'liqlik darajasiga ko'ra asosiy tip va turlarini aniqlashtirish mumkin (3-rasm).

3-rasm. Risklarning o'zaro bog'liqliklariga ko'ra asosiy tip va turlari⁴

Ushbu aktual va differensial tasnifiga ko'ra, umumiy va o'ziga xos guruhlariga ajratilgan risklar, tadqiqotning oldingi o'rinlarida ko'rib chiqilgan yondashuvlarda o'z

aksini topmagan. Sug'urtada ko'p sonli sug'urta obyektlari yoki katta miqdordagi sug'urta summasiga ega bo'lgan bir qator obyektlarga bir sug'urta hodisasi bo'yicha

⁴Muallif tomonidan bir qator ilmiy ishlanmalarning sintezi sifatida ishlab chiqilgan, xususan, Risk management standard// The institute of risk management: Acrobat Reader. URL short: <https://surLi/swegvt>; Томас Мак. Математика рискованного страхования. М.: Олимп-Бизнес, 2008. 418 с. va boshqa.

ta'sir qilishi mumkin bo'lgan (toshqin, bo'ron, zilzila va boshqa) risklar to'plami mavjud bo'lib, uning oqibatida katta yo'qotish ehtimoli yuzaga kelishi mumkin. Kumulyatsiya, shuningdek, 1 (bir) obyekt uchun ham amalga oshirilishi mumkin. Risklar transformatsiyasida esa, kumulyatsiya sug'urta kompaniyasi bir xil risklarni o'zida qamrab olgan bir qator qayta sug'urtalash va retrotsessiya shartnomalaridagi ishtiroki jarayonida sodir bo'lishi mumkin.

Kumulyatsiya, shuningdek, 1 (bir) obyekt uchun ham amalga oshirilishi mumkin. Qayta sug'urtalashda esa, kumulyatsiya sug'urta kompaniyasi bir xil risklarni o'zida qamrab olgan bir qator qayta sug'urtalash va retrotsessiya shartnomalaridagi ishtiroki jarayonida sodir bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, quyidagi tizimli termin va kategoriyalarning toifalariga qisqacha tavsif berish maqsadga muvofiqdir:

risklar kumulyatsiyasi - bu "...bir sug'urta hodisasining qator sug'urtalangan obyektlarga, masalan, tabiiy ofatlarda sezilarli yo'qotishlarga olib keladigan risklar to'plamini anglatadi"[8]. Kumulyatsiya 1(bir) obyekt uchun ham amalga oshirilishi mumkin. Risklar transformatsiyasida esa, "...kumulyatsiya sug'urta kompaniyasi bir xil risklarni qarab olgan bir qator qayta sug'urtalash va retrotsessiya shartnomalarida ishtirok etgan sharoitda sodir bo'lishi mumkin"⁵.

kumulyativ risk summasi - bu qator obyektlarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan risklar to'plami bo'lib, bir xil sug'urta hodisasi oqibatida sug'urtalangan obyektlarga yetkazilgan katta sug'urta summasini anglatadi;

davriy risk kumulyatsiyasi - bu ko'p sonli yoki sezilarli sug'urta summasiga ega bo'lgan bir qator sug'urtalangan obyektlarga ma'lum davriy oraliqda bir xil sug'urta hodisasi tarzida namoyon bo'ladigan yaxlit risklar to'plami ta'sir qilishi oqibatida yo'qotish pretsedenti

paydo bo'lishidir;

risk reduksiyasi - bu "...riskni boshqarishda turli ta'sir choralar, xususan maqbul darajada diversifikatsiya, xedjlash yoki sug'urta riskni pasaytirish yoki minimallashtirish orqali zarar ko'rish ehtimolini yoki uning potensial miqdorini kamaytirish jarayonidir"[8];

riskning xududiy konsentratsiyasi - sug'urta kompaniyasining turli mintaqaviy tarkibiy bo'linmalari portfellarida bir turdagi sug'urta risklari to'plamidir;

translyatsiya qila olmaslik riski - sug'urtachi va qayta sug'urtachining sug'urta qoplamasi o'rtasidagi tafovut tufayli risklarni o'tkaza olmaslik nazarda tutilmoqda;

transfer riski - bu jarayonda sug'urta operatsiyasining rentabellik chegarasi pasayishi yuzaga keladi. Xususan, katta summadagi sug'urta shartnomasi riskini baholashning murakkabligi, uning qiymati sug'urtachining risk transformatsiyasi operatsiyalari bo'yicha rentabellik chegarasini belgilash shartlariga javob bermasligi bilan izohlanadi. Shunga ko'ra, risklar transferi va transformatsiyasida nafaqat rentabellik, balki, sug'urta (qayta sug'urta) portfelinig ham ishonchliligi sezilarli darajada pasayishi kuzatilishi mumkin;

javobgarlikni taqsimlash riski - bu sug'urta kompaniyasi va qayta sug'urtachining risklar transferi va transformatsiyasi portfelli balansini optimallashtirishga yo'naltirilgan faoliyatda paritetga mos taqsimotga ko'ra, kutilishi ehtimoli bo'lgan risk;

rentabellik pasayishi riski - bu sug'urta operatsiyalari samaradorligi pasayishi hisobiga yuzaga kelishi mumkin, bu holat, uzoq muddatli istiqbolda, risk transformatsiyasi muayyan darajadagi ishonchlilikni ta'minlashga qaratilganligi bilan izohlanadi, unga mos tarzda yo'qotish(zarar ko'rish) past darajada bo'lishi, pirovardida umumiy

⁵Словарь страховых терминов. <https://www.insur-info.ru/dictionary/1006/>

rentabellik pasayishiga omil bo'lgan hollarda namoyon bo'ladi;

qayta sug'urtalash antiseleksiyasi riski – bu “...subyektiv risk hisoblanadi”⁶ va u yangi portfollarni shakllantirish (innovatsion mahsulotni joriy etish, yangi bozorga chiqish va shu kabi) jarayonlarda, shuningdek, risk anitseleksiyasida sug'urta kafolatini baholashdagi noaniqlik va muayyan minimal zaxiralarni jadal tashkil qila olmaslik oqibatida yuzaga kelishi mumkin;

risk diversifikatsiyasi – sug'urtalangan (qayta sug'urtalangan) 1(bir) risk hodisasidan katta yo'qotish(zarar)ga yo'l qo'ymaslik uchun uni kichik qismlarga bo'lishda yuzaga keladi;

sug'urta portfeli diversifikatsiyasi risklari – “...sug'urtachi portfelining tarkibiy inertligi oqibatida uning balanslashuvini tezkor rejalashtirish imkoniyati mavjud emasligi”⁷ oqibatida yuzaga keladi;

qayta sug'urta portfeli diversifikatsiyasi risklari – majburiy (obligator)⁸ himoyasining yetarli emasligi, qayta sug'urtachi tomonidan majburiyat bajarilmasligi, risklar transformatsiyasi bozoridagi siyosatning farqlanishi, o'zaro hamkor subyektlar o'rtasida kafolatli himoya taqsimoti to'g'ri emasligi tufayli qayta sug'urta vositasidagi himoya samaradorligi pasaytirish oqibatida ko'rilishi mumkin bo'lgan yo'qotish(zarar) ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ushbu bozor sig'imi risk transformatsiyasiga bo'lgan haqiqiy ehtiyojga mos emasligi oqibatida sug'urtachilar obligatsiya kreditlari va hosilaviy moliyaviy instrumentlaridan foydalanish maqsadida faoliyatlarini kapital

bozoriga yo'naltiriganliklari ham kuzatilmoqda

tranzaksiya riski – bir martalik operatsiyalarda huquqiy oqibatlar va kechiktirilgan to'lovlar ehtimoli tarzida namoyon bo'ladi;

hisob-kitoblar va kliring riski (ingl. slearing -ravshanlashtirish) – o'zaro hisob-kitoblar tizimi, shu jumladan, “...tarmoq operatsiyalar samarali tashkil etilmaganligi sababli, muayyan davriy oraliqda majburiyatlarni bajara olmaslik ehtimoli...”[9] oqibatida yuzaga keladi;

kanal(bozor)ning monopollashuv riski – bu sug'urta mahsulotlarini sotish uchun ma'lum bir savdo kanali yoki ma'lum bozorni monopollashtirish natijasida sotib olish xarajatlari narxining oshishi ehtimoli tarzida namoyon bo'ladi;

o'zaro duch biznes riski – bu sotib olishning o'zaro duch biznes shaklida o'sishi (bu o'rinda alohida keltirib o'tish o'rinliki, biznesning keltirilgan shakli past rentabellik stavkalariga ega ekanligi) hisobiga sug'urta operatsiyalari rentabelligi pasayishi ehtimoliga ko'ra yuzaga keladi;

tashkiliy va jarayonga moslashish riski – bu bir martalik operatsiyalarni amalga oshirishda tashkiliy tuzilmani yaratish va biznes jarayonlarini amalga oshirishda xatolar ehtimoli tarzida yuzaga keladi;

investitsiya riski – investitsiya aktivlari qiymatining pasayishi ehtimoliga ko'ra kuzatiladi;

firibgarlik riski – sug'urta kompensatsiyasi hisobiga noqonuniy boyish

⁶Sug'urtaning asosiy tamoyili yetkazilgan zararlar uchun qoplama (kompensatsiya) to'lanishi hisoblanadi, shu bilan birga u boyitishga yo'naltirilganligiga ko'ra, sug'urta himoyasining haddan tashqari yuqori darjada belgilanishi subyektiv risk oshishiga omil bo'ladi – izoh muallifniki. //Антиселекция/субъективный риск. https://www.genre-manuals.com/ru_fin_anti-selection.htm; Токарева Е.А. Особенности и проблемы рынка страхования рисков природных катастроф. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-problemy-rynka-strahovaniya-riskov-prirodnih-katastrof>

⁷Bu o'rinda, inertlik iqtisodiyotdagi haqiqiy pozitsiyalarni idrok etishga nisbatan reaksiyaning kechikishi anglaniladi – izoh

muallifniki. Пешетов В.В., Пестов В.Ю. Проявление инертности в принятии решений при обеспечении конкурентных преимуществ // Экономинфо. 2024. Т. 19, № 3. С. 78-87.

⁸Majburiy (obligatorli) qayta sug'urta – sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) foizda yoki mutlaq qiymatda ifodalangan risklarning muayyan bir qismini qayta sug'urtaga o'tkazish majburiyatini olgan sug'urta kompaniyasining qayta sug'urta himoyasini tashkil etish shakllariga muvofiq qayta sug'urtachi riskning mos qismini oldindan kelishilgan holda qabul qilish majburiyatini olgan shartlarda amalga oshiradi – izoh muallifniki. Словарь страховых терминов. <https://bsoinsur.ru/glossary/slovar>

maqsadida sug'urta shartnomasiga nisbatan sug'urtalanuvchi tomonidan firibgarlik harakatlarining ehtimoliga ko'ra yuzaga keladi;

sug'urtachi biznesi – bu birinchi navbatda, sug'urta faoliyatini amalga oshirish, sug'urta mahsulotlarini yaratish va mijozlar bilan ishlash jarayonidir.

Sug'urta bozorida raqobat, qoida tariqasida, muayyan kompaniyalarning to'lov qobiliyati, sohani tartibga solishga qaratilgan davlat siyosati bilan uzviy bog'liqlikda raqobatchi subyektlarning sa'yi-harakatlarida namoyon bo'ladi. Shu keltirib o'tish lozimki, "...sug'urta sohasini o'zlashtirish, ayniqsa, yirik moliya institutlari uchun murakkab emas, chunki tarqatish (sotish) kanallariga kirishning osonligi, o'z navbatida, raqobat kuchayishiga omil bo'ladi. Bu jarayonda o'z-o'zidan ayonki, sug'urtachilar mahsulot(xizmat)larni standartlashtirishlari va mijozlarini qator moliyaviy xizmatlar bilan o'zaro tizimli bog'lashlari raqobatni rag'batlantiradi"[10].

Bu o'rinda bizning nazarimizga ko'ra, raqobat muhitida (sug'urta bozori yuqori darajada raqobatbardosh, yetakchi o'yinchi - subyektlar uchun nisbatan imtiyozli bo'lgan sharoitlarda) muayyan kompaniya o'z o'rnini topishi nuqtai nazaridan e'tiborga molik quyidagi:

- eng yaxshi mahsulot (bunga mahsulotning investitsiya komponenti, uning dolzarbligi, sifati va boshqa shu kabi xususiyatlari kiradi). "Potensial iste'molchi yangi mahsulot afzalliklarini ko'radigan tarzda, ya'ni maxsus sifat xususiyatlari bilan raqobatchilarning o'xshash mahsulotlari xususiyatlaridan imiji ajralib turadigan tarzda shakllantirilishi talab etiladi"[11].

- operatsion mukammallik (bu eng yaxshi natijalarga erishish yo'lida biznesni boshqarish jarayonlari va tizimlarini takomillashtirishga yo'naltirilgan asosdir);

- mijozlarga yo'naltirilganlik – mijozga yaqinlik kabi asosiy saboqlarga e'tiborini qaratishi maqsadga muvofiqdir.

Bu jarayonda yetakchi subyektlardan faqat ayrimlari bir davriylikda yuqorida keltirib o'tilgan saboqlarni qamrab olishlari bilan bir vaqtning o'zida zarur resurslarni ham jalb etishlari muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birgalikda ushbu muhitda aktivlarni boshqarishning samarali emasligi, mijoz mablag'ini yo'qotishi holatiga yo'l qo'yilishi, o'z navbatida, operatsion mukammallik va uning mijozga yo'naltirilganligini yo'qqa chiqaradi.

Shu nuqtai nazardan, raqamli transformatsiya raqamlashtirishga qaraganda birmuncha kengroq tushunchadir. U nafaqat mavjud biznes jarayonlari avtomatlashtirilishni, balki ularni transformatsiyalash, xususan, boshqaruv tizimi va madaniyati, faoliyatga yondashuv, ayrim holatlarda operatsion modelni va hatto tashkiliy tuzilma ham o'zgartirilishini o'z ichiga olishi zarur. Funktsional standart texnologiyalar tizimli emasligi sharoitida raqamli transformatsiya yangi jarayonlar va yondashuvlarga mos kelishi talab etilmoqda.

Biroq, maqsadli IT landshaftlarini loyihalash jarayonida e'tiborga olinishi zarur bo'lgan asosiy tamoyillar. Bozor nobarqarorligi va muhit o'zgaruvchanligi sharoitida biznesni jadal tarzda qayta qurish zarurati yuzaga keladi. "Mohiyatan xuddi mantiqiy yondashuv asosida kublarni jamlash singari kutilayotgan muammo va trendlarga tezkorlik bilan moslashuv talab etiladi. Bunday moslashuvchanlik, texnologik nuqtai nazardan, mikroservis arxitekturasini va funktsional biznes qobiliyati (Packaged Business Capabilities)ga asoslangan holdagi maxsus loyihalash zamirida ta'minlanadi"⁹.

O'tkazilgan so'rovnomalarning natijalariga ko'ra, hozirda sug'urta kompaniyalarining yarmidan ko'pi (54 foiz) raqamli transformatsiyani yashab qolish

⁹Страховой рынок в 2024 году: 85% позитива.
https://raexpert.ru/researches/insurance/ins_2024/

imkoniyati, deb qarashsa, 84 foiz respondentlar esa, aynan transformatsiya keyingi 5-7 yilda faoliyatning zaruriy shartiga aylanishini ta'kidlashmoqda. Ammo shunga qaramasdan, 53 foiz kompaniyalar o'zlarining istiqbolga mo'ljallangan rejalarida transformatsiyani e'tibordan chetda qoldirganliklarini ham keltirib o'tish lozim. Bizga ma'lumki, "...raqamli texnologiyalar sug'urta faoliyatiga turli yo'llar bilan kirib kelishi mumkin. Bu jarayonda sug'urta sohasida internetlashtirish, raqamlashtirish yoki individualizatsiya kabi omillarni samarali qo'llash katta ma'lumotlar (ingl. big data)" [12], internet va sug'urta tariflari takomillashuvida yangi yondashuvni belgilaydigan tendensiya hisoblanadi.

Bugungi kundagi bir tomondan, texnologik taraqqiyot sug'urta bozoriga optimal darajadagi funksional instrumentariylar tezkorlikda joriy etilishiga omil bo'layotgan bo'lsa, boshqa tomondan, bu jarayonda sun'iy intellektning jadal rivojlanishi, o'z navbatida, samarali raqamli transformatsiyadan jamiyatning keng jabhali hayotida, shu jumladan, sug'urta sohasida ham keng ko'lamli darajada foydalanish imkoniyatini oshirmoqda

Xulosa va takliflar.

Hozirda jadal kechayotgan globalashuv jarayonida sug'urta kompaniyalari faoliyatining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlaridan biri - kombinatsiyalashgan koeffitsiyent asosida pul oqimlari maksimal darajada hisobga olinishini ta'minlashi nuqtai nazaridan, aynan, muayyan risklarni aniqlash, identifikatsiyalash, baholash, hisobga olish va tizimli boshqarishning samaradorligini oshirish yuzasidan quyidagi xulosalarga kelindi:

birinchidan, muayyan risklarni aniqlash, identifikatsiyalash, baholash, hisobga olish va tizimli boshqarishda sug'urta kompaniyasi sug'urta bozori subyektlari va sug'urta faoliyatiga vositachilik qiluvchilar bilan munosabatlarni rivojlantirishning har bir

bosqichida turli tavsifdagi risklarga duch kelayotganligi kuzatilmoqda;

ikkinchidan, riskka moslashishda uning yuzaga kelishiga omil bo'ladigan tahdidli hodisalarga daxldor ma'lumotlar bazasining shakllantirilganligi va qamrovi oshirilib borilayotganligi muhim hisoblanadi. Bu jarayonda noaniqlik yoki chalkashliklar obyektiv sabablarga ko'ra, risk rivojlanishiga omil bo'lishiga ko'ra, bunday vaziyatdan chiqish yo'llarini izlash zarurati ortadi. Shu jarayonda ma'lumotlar bazasining qamrovi kengligi risklarni bartaraf etish va vaziyatni barqarorlashtirishning muhim shartlaridan biri bo'lib qolmoqda;

uchinchidan, kompaniya biznes jarayonlarida risklarning tipologik belgilariga asoslangan holda umumiy risklarning tavsif belgilari o'z aksini topgan yondashuvlarda, aynan risklarning miqdoriy o'lchovlari o'z ifodasini topmaganligi, taklif etilgan tasniflarning amaliy ahamiyati pasayishiga omil bo'lganligini keltirib o'tish o'rinlidir;

to'rtinchidan, maxsus (o'ziga xos) risklarga daxldor yondashuvlar, ularni boshqarish nuqtai nazaridan, eng moslashgan hisoblanadi. Ular nafaqat risklarni tasniflash va ularni boshqarish usullarini, balki miqdoriy o'lchash usullarini ham o'zida aks ettirganligi e'tiborga molik hisoblanadi;

beshinchidan, sug'urta kompaniyasida boshqarish jarayonlarini amalga oshirish nuqtai nazaridan maxsus (o'ziga xos) risklarga berilgan tasniflarning kamchiliklari shundaki, ularda risklarning alohida belgilariga e'tibor qaratilgan holda, ularda biznesning turli segmentlariga tahdid solishi mumkin bo'lgan risklar yaxlitlikda o'z aksini topmaganligi kuzatiladi. Bizning nazarimida bunday holda, tizimni samarali boshqarish uchun barcha tahdidlarning murakkab ta'sirini hisobga olish va ularning yuzaga kelish ehtimoli, subyektlar biznesiga ta'siri va umuman butun sug'urta tizimining ishonchligini oqilona aniqlashtirish zarurati ortadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan xulosalarga asosanib, biznes samaradorligini oshirish maqsadiga yo'naltirilgan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishida risklarning asosiy tavsniif belgilarini aniqlashtirish yuzasidan quyidagi takliflar shakllantirildi, xususan:

muvofiglik tamoyiliga rioya etilishi (bu o'rinda, sug'urtachi va sug'urta faoliyatiga vositachilik qiluvchi hamda riskka duch kelishi ehtimol bo'lgan sug'urtalanuvchi (mijoz) o'rtasidagi aloqalar tizimli qarab olinishi nazarda tutilmoqda);

miqdoriy baholash va rejalashtirish modellariga mos bo'lishi (...baholash tizimlari "ishonchli kompaniya" kategoriyasiga asoslanishi, noaniqlik va risk sharoitida yuqori darajadagi funkcionallikni namoyon etishi nazarda tutilmoqda"[13]);

faoliyatdan olingan ko'rsatkichlarining taqqoslanishi ta'minlanishi (bu o'rinda, sug'urta kompaniyasining rivojlanishi va tashqi bozorga integratsiyasi ko'rsatkichlari moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) uchun dolzarb bo'lishi kerakligi nazarda tutilmoqda);

kompaniyaning boshqaruvi axborotlilik, ishonchlilik va samaradorlik tamoyillariga

javob berishi (bu o'rinda, "...axborotlilik obyektivlik, haqiqiylik, to'liqlik, aniqlik, tarkibiy muvofiqlik, prognozlilik..."[14] nazarda tutilmoqda).

Biznes samaradorligini oshirish maqsadiga yo'naltirilgan rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishida dinamik yondashuvni qo'llash, pirovardida, funksionallik zahirida moliya, shu jumladan, sug'urta bozorlarida kuzatilayotgan jarayonlarda entropiya, tasodifiylik, zaruriylik va orqaga qaytarilmaslik tamoyillari yangicha talqinda qo'llanishi zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Bizning fikrimizcha, biznes jarayonlarida turli operatsiyalar amalga oshirilishi paytida risk hodisasi ehtimoli va uning oqibatlari kombinatsiyasi yuzaga kelishi natijasida pul oqimlari hajmi va ularni bajarish davriyligi o'zaro farqlanishi mumkin. Hozirgi kundagi vaziyat umuman moliya, shu jumladan, sug'urta bozorlarining turli segmentlarida tarkibiy nomutanosibliklar mavjudligini ko'rsatmoqda. Bu jarayonda shakllanayotgan risk tipologiyasining asosini muayyan bozorda sug'urta kompaniyasining boshqa subyektlar bilan o'zaro bog'liqlik darajasi aniqlashtirilishi talab etilishi, o'z navbatida, mavzu doirasidagi tadqiqotlarning dolzarbligini oshirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мировой финансовый рынок и Россия (обзор 2021).Том 1: монография/ Е. А. Звоновой, А. Г. Глебовой, -Москва: КноРус, 2022.- 223 с.; Ничкасова, Ю. О. Финансовый рынок и его роль в инвестиционном обеспечении экономики: монография / Ю. О. Ничкасова. - Саратов : Вузовское образование, 2020. - 319 с.
2. Гусева И. А. Финансовые рынки и институты: учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Юрайт, 2017. С. 13-17 (-347 с.).
3. Фомин Г.П., Сухорукова И.В., Мушруб В.А. Методы оценки операционных рисков в торговле // Вестник Российского экономического университета им. ГВ Плеханова. - 2019. - № 5(107). - С. 156-162.; Быкова И.В. Операционные риски предприятия: понятия, источники, влияние человеческого фактора // Экономика и предпринимательство, № 6(29) 2012. С. 220-222.; Воробьева, Т.В. Управление рисками [Текст]: учебное пособие / Т.В. Воробьева //Томск: Изд-во Том. гос.архит.-строит. ун-та. - 2014. - С. 9.; Иванова С.А. Пути оптимизации законодательства, препятствующего возникновению несанкционированного овердрафта. // Право и государство: теория и практика. - 2021. - № 8. - С. 58-61.
4. Акимов В.А., Соколов Ю.И. Глобальные и национальные приоритеты снижения риска бедствий и катастроф / МЧС России. М.: ФГБУ ВНИИ ГО ЧС (ФЦ), 2016. -396 с.; Михайловский

Д.А.. Развитие методов управления рисками торгового предпринимательства в условиях цифровой трансформации экономики Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика предпринимательства) автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических. наук, Санкт – Петербург – 2022. -24 с

5. Томас Мак. Математика рискованного страхования. М.: Олимп-Бизнес, 2008. - 418 с.

6. Мирсадыков М., Садритдинов А. Страховой рынок Узбекистана: итоги и перспективы // *Bozor, pul va kredit*. – Т.: 2009. № 2. 57-62 б.; Шеннаев Х.М. Проблемы становления страхового рынка в Узбекистане: Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. М., 1996.; Baymurotov T.M. Sug'urta faoliyatida risklar transferi: Monografiya. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2005. – 196 б.; Abdurahmonov I.X. O'zbekiston Respublikasida javobgarlikni sug'urtalashning amaliyotini takomillashtirish. 08.00.07 – "Moliya, pul muomalasi va kredit": i.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – Т.: 2010. – 20 б.; Sherov S.R. Sug'urta instituti va uni innovatsion rivojlantirish yo'nalishlari, 08.00.07 – "Moliya, pul muomalasi va kredit", iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Т.: 2019. – 26 б.

7. Комлева Н.В. Кумуляция рисков страховых компаний. // Научный журнал Сервис PLUS, 2012, 1, с.92-98.

8. Словарь страховых терминов. <https://www.insur-info.ru/dictionary/1006/>

9. Уоскин В.М., Белоусова В.Ю. Платежные системы и организация расчетов в коммерческом банке. 2012, 192 с. [https://www.hse.ru/data/2013/03/20/1245776917/Belousova\(jan\).pdf](https://www.hse.ru/data/2013/03/20/1245776917/Belousova(jan).pdf)

10. Головань С.А. Управленческий аспект минимизации рисков страховой компании в контексте системы стратегического риск-менеджмента / С.А. Головань // *Экономика и предпринимательство*. – 2022. – № 12(149). – С. 1296-1301.

11. Михайлова Л. Н. Разнообразие страховых услуг сегодня // *Экономический новостной журнал «Финансист»*. – 2019. – № 1. – С. 48–50.

12. Виктор Майер-Шенбергер, Кеннет Кукьер. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живём, работаем и мыслим = Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think / пер. с англ. Инны Гайдюк. – М.: Манн, Иванов, Фербер, 2014. - 240 с.; Золина, А. С. Проблемы страховых компаний в России и их решение на рынке финансовых услуг // *Молодой ученый*. - 2020. - № 38 (328). - С. 62-64. - URL: <https://moluch.ru/archive/328/73616/> (дата обращения: 07.05.2025)

13. Наровский И.В. Формирование системы оценки эффективности стратегического планирования организации в условиях неопределенности. // *Прогрессивная экономика*. 2024. № 8. С. 181-190.

14. Рязанов А.А. Основные принципы управления конкурентоспособностью социально-экономической системы. // *Московский экономический журнал* № 1, 2021. С. 427 (С. 422-430).